

Alman Oryantalist Friedrich Heinrich Dieterici'nin İhvân-ı Safâ ve Fârâbî'ye Dair Çalışmaları¹

Nurfadiye Kara²

ORCID: 0000-0003-4932-3559

DOI: 10.55256/TEMASA.1197044

Öz

19. yüzyıl Alman oryantalistler arasında önemli bir yere sahip olan Friedrich Heinrich Dieterici, Arap edebiyatı ve İslâm felsefesi alanlarındaki çalışmalarıyla tanınmaktadır. Özellikle metin neşri ve kaleme aldığı tercümelemler ile sonraki yıllarda yapılacak olan çalışmalara yön vermiş, meslektaşlarına araştırma ve tartışma zemini hazırlamıştır. Alman literatüründe oryantalistlerin çalışma alanlarının başında Kur'ân-ı Kerîm tercümelemleri, İslâm tarihi, Hadis ve Hz. Peygamber'in hayatı gelmektedir. İslâm felsefesi ise 19. yüzyılda kapalı ve mühürlü bir alan olarak görülmekte ve çok az oryantalist bu alanda araştırmalar yürütmektedir. Dieterici'nin amaçlarından biri, kendinden sonraki nesilleri İslâm felsefesi alanına teşvik etmektir. Nitekim İslâm felsefesi Dieterici'ye göre, Ortaçağ kültür tarihi açısından önemli bir yere sahiptir. Dolayısıyla İslâm felsefesine dair bulmacalar çözüme ulaşmadan Ortaçağ kültür tarihini tam anlamıyla kavrayabilmek de mümkün görünmemektedir. Böylelikle Dieterici hayatının son yıllarını İslâm felsefesine adanmış ve zengin bir miras geride bırakmayı başarmıştır. Bu çalışmamızda ilk olarak Dieterici'nin genel İslâm felsefesine ilişkin görüşleri hakkında bilgi verilecek; sonrasında İhvân-ı Safâ risâleleri ve Fârâbî'ye dair çalışmaları ekseninde bir değerlendirme sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Alman Oryantalizm, Dieterici, İslâm Felsefesi, Fârâbî, İhvân-ı Safâ.

German Orientalist Friedrich Heinrich Dieterici's Studies on Ikhwân al-Safâ' and Fârâbî

Abstract

Friedrich Heinrich Dieterici, who has an important place among 19th century german orientalists, is known for his works in the fields of islamic literature and islamic philosophy. Especially with the text publication and translations he wrote, he directed the studies to be done in the following years and prepared the ground for research and discussion for his colleagues. Translations of the Qur'an, the history of islam, the hadith and the life of the prophet are at the forefront of the orientalists' fields of study in german literature. Arab philosophy, on the other hand, is seen as a closed and sealed area in the 19th century, and very few orientalists conduct research in this field. One of the goals of Dieterici is to encourage the generations after him to the field of islamic philosophy. As a matter of fact, according to Dieterici, islamic philosophy has an important place in terms of medieval cultural history. Therefore, it does not seem possible to fully comprehend the medieval cultural history until the puzzles of islamic philosophy are solved. Thus, Dieterici devoted the last years of his life to islamic philosophy and managed to leave behind a rich legacy. In this study, first of all, information will be given about Dieterici's views on general islamic philosophy; then, the treatises of Ikhwân al-Safâ' and his works on Fârâbî will be examined and an evaluation will be presented.

Keywords: German Orientalism, Dieterici, Islamic Philosophy, Fârâbî, Ikhwân al-Safâ'.

¹ Bu makale, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Felsefesi Anabilim Dalında devam etmekte olan "Alman Literatüründe İslâm Felsefesi Algısı (Oryantalist Friedrich Heinrich Dieterici Örneği)" başlıklı doktora çalışmamızdan üretilmiştir.

² Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, İslâm Felsefesi Anabilim Dalı. nurfadiyekara@hotmail.de

Giriş

Doğu ile batı arasındaki ontolojik ve epistemolojik ayrıma dayanan bir düşünme biçimi olarak tanımlanan oryantalizm³, başlangıçta İslâm araştırmaları, kültürü, Arap dili ve edebiyatı ile sınırlı iken, zamanla doğu dilleri, dinleri ve adetleri de kapsayacak şekilde genişlemiştir.⁴ Oryantalist araştırma ve çalışmalara en önemli katkıda bulunan Alman oryantalizmi, özellikle filolojik ve edebî çalışmalarıyla ön plana çıkmaktadır. Zamanla gelişen oryantalizm çalışmaları, 19. yüzyılda oryantalizmin akademik bir disiplin olarak kurumsallaşmasıyla birlikte araştırmacıların daha çok ilgisini çekmeye başlamıştır. Böylelikle bir taraftan dilin kökeni ile ilgili teolojik çalışmalar, diğer taraftan edebî araştırmalar yürütülmüştür. Almanya'da yürütülen bu faaliyetler, Yahudi-İslâm felsefesini ve Hıristiyan-İslâm felsefesini kapsayacak şekilde genişletilmiştir.⁵

Oryantalizm tarihinde 19. yüzyıl önemli bir yere sahiptir. Nitekim bu dönemde oryantalist çalışmalar, yalnızca yazma halindeki eserlerin toplanıp hazırlandığı değil, aynı zamanda ağırlıklı olarak içeriklerinin ele alındığı bir dönemdir. Dolayısıyla 19. yüzyıl oryantalizmi düşünülebilecek en zengin bilgi hazinesine sahip olmaktadır.⁶ Bu dönemde yaşamış olan Friedrich Heinrich Dieterici (1821-1903), Arap edebiyatı ve İslâm felsefesi⁷ alanında yürütmüş olduğu çalışmalar ile Alman literatürünün sahip olduğu bilgi hazinesine katkıda bulunmuştur. Hayatının son yıllarını İslâm felsefesine adan Dieterici, en zor felsefî problemleri tutarlı ve sistematik bir şekilde ele almış ve gelecek kuşaklara zengin bir miras bırakmıştır. Bununla birlikte, İslâm felsefesi alanında ilk defa Dieterici öncelikle İhvân-ı Safâ risâlelerini ulaşılabilir hâle getirmiştir. Devamında *Theologie des Aristoteles (Aristoteles'in Teolojisi)*'e yönelmiş, neşr ve tercüme faaliyetiyle İslâm felsefesi alanına önemli katkıda bulunmuştur. Son olarak Fârâbî'nin eserlerini ve risâlelerini de neşr ve tercüme ederek adından söz ettirmeyi başarmıştır.

Bu çalışmada öncelikle, Dieterici'nin 19. yüzyıl Alman oryantalizmine katkılarından yola çıkarak, onun İslâm felsefesi algısına dair bilgi verilecektir. Sonrasında Fârâbî'ye dair çalışmaları tanıtılacak ve Fârâbî'nin felsefî sistemi Dieterici'nin ifadeleriyle açıklanmaya çalışılacaktır. Son olarak İhvân-ı Safâ risâlelerine ilişkin çalışmaları ve İhvân-ı Safâ topluluğunun anlamı üzerine durulacaktır.

1. Dieterici'nin İslâm Felsefesi Algısı

Dieterici'nin⁸ İslâm felsefesi ve filozofları hakkındaki görüşleri çoğunlukla kaleme aldığı eserlerin giriş bölümlerinden elde edilmektedir. Ona göre, dönemin en önemli sorunu, İslâm felsefesinin karmaşık bir

³ Edward W. Said, *Şarkiyatçılık*, çev. Berna Yıldırım. (İstanbul: Metis Yayınları, 2017), 17.

⁴ Adnan Muhammed Vezzan, *Oryantalizm ve Oryantalistler*, çev. Yavuz Fırat. (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2013), 9.

⁵ Hans Daiber, "İslâm Felsefesi Tarihi Çalışmamızın Anlamı ve Amacı Nedir?," çev. Cüneyt Kaya, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45, sayı: 11 (2004): 364.

⁶ Said, *Şarkiyatçılık*, 177.

⁷ Dieterici eserlerinde 'İslâm felsefesi' yerine 'Arap felsefesi' kullanmaktadır. Bunun temel sebebi, filozofların ister Arap, Fars ya da Türk olsun, her birinin eserlerini klasik Arap dilinde yazmış olmalarıdır. (Friedrich Heinrich Dieterici, *Alfârâbî's Philosophische Abhandlungen aus Londoner, Leidener und Berliner Handschriften herausgegeben* (Leiden: E. J. Brill, 1890), XIX). Buna karşılık Ignaz Goldziher, Arap kültüründe Yahudi filozofların da eserlerini Arap dilinde kaleme almaları nedeniyle, Arap felsefesi yerine İslâm felsefesi kullanmanın daha doğru olduğunu savunmaktadır. (Ignaz Goldziher, "Die Islamische und Jüdische Philosophie" in *Allgemeine Geschichte der Philosophie*, ed. P. Hinneberg (Berlin und Leipzig: B. G. Teubner, 1909), 45).

⁸ Friedrich Heinrich Dieterici'nin hayatına ve ilmi kişiliğine dair bilgileri, öğrencisi Paul Brönnle'den elde etmekteyiz. Brönnle'ye göre, Dieterici İslâm felsefesi alanında üstat kabul edilmekte, yorulmak bilmeden ve daima çalışmaya hazır kişiliği ile hayatının en verimli dönemini İslâm felsefesine adamıştır. Ancak çalışma azmi ve ortaya koyduğu eserler ile Dieterici'nin çağdaşları tarafından hak ettiği değeri göremediğini ifade eden Brönnle, gelecek kuşakların Dieterici'yi İslâm felsefesi alanında izci, kâşif,

yapıya sahip olması ve bulmaca niteliğinde olmasıdır. Bu bulmacayı çözebilmek ve karmaşık yapıyı açıklığa kavuşturabilmek adına, Dieterici İslâm filozofların eserlerini neşir ve tercüme ettiğini ifade etmektedir.⁹

İslâm felsefesinin Yunan felsefesine dayanan bir öğreti olduğunu savunan Dieterici'ye göre, yeni oluşumlar yalnızca öncekilerin üzerine inşa edilen birer tabakadan ibarettir. Müslümanlar da bu oluşum tabakalarının bir parçasıdır.¹⁰ İslâm filozoflarının önemli katkılarından bir diğeri de, Yunanlılardan almış oldukları parçaları geliştirerek tamamlamaya çalışmalarıdır.¹¹ Dolayısıyla Müslüman filozofların felsefeye katkılarını görmemezlikten gelmek doğru değildir. Ancak İslâm felsefesinin özgün olmadığı görüşü bir önyargıdan ibarettir. Nitekim İslâm'ın felsefeye kaynaklık edemeyeceği veya Müslümanların felsefî düşünce üretmeyecekleri görüşü, oryantalistler tarafından benimsenmektedir. Bu görüşü temellendirebilmek adına İslâm felsefesinin başlangıcı Yunan felsefî eserlerin Arapçaya tercüme edilmesiyle irtibatlandırılmaktadır.¹² İslâm felsefesi Yunan felsefesi gibi Hint ve İran felsefesinden de yararlanmıştı. Bu yadırganacak bir durum olmadığı gibi, her toplumun kendinden önceki birikimden faydalandığı da bilinen bir olgudur. Ancak bu özgünlüğe aykırı olmamaktadır. Nitekim İslâm felsefesi Ortaçağ felsefesini derinden etkilemiş, zamanla gelişmiş ve batı dünyasına geçmiş bir gelenektir. Dolayısıyla İslâm felsefesinin özgün olmadığını iddia etmek önyargıdan başka bir şey değildir.

İslâm filozoflarının etkilerini göz önünde bulunduran Dieterici, onların çalışmalarını günümüze göre değil, kendi zamanına göre değerlendirmenin doğru olduğunu savunmaktadır. Nitekim 19. yüzyılda Platon ve Aristoteles felsefesine ilişkin henüz çözülememiş bulmacalar mevcut iken, İslâm filozofları kendi dönemlerinde üst düzey bir kavrayış ile her iki filozofun sistemini anlamaya ve yorumlamaya çalışmışlardır.¹³ Dolayısıyla Dieterici'ye göre, karanlığı aydınlatan yedi yıldız Kindî, Fârâbî, İbn Sînâ, Gazzâlî, İbn Bâcce, İbn Tufeyl ve İbn Rüşd'dür.¹⁴

Dieterici İslâm felsefesini dört dönemde değerlendirmektedir. Buna göre, ilk dönemin temel amacı, Kur'an'ı bilim ile çelişmeyecek şekilde yorumlamak ve zihinsel gelişimi sağlayabilmektir. İkinci dönemde, Kur'an'ın gizli ve açık anlamları arasındaki farklılıklar üzerinde durulmaktadır. Üçüncü dönemde, İslâm filozofların özellikle Plotinus'tan etkilendikleri dikkat çekmekte ve Gazzâlî zirveyi temsil etmektedir. Son olarak dördüncü dönemde ise, Aristoteles felsefesine dönüş söz konusu olmaktadır. İbn Rüşd bu dönemin en önemli ismi olup, saf Aristotelizmin de temsilcisidir.¹⁵

Yaygın kabul gören görüşe göre, İslâm filozofları karakterleri bakımından Yeni-Platoncu unsurlar karışmış Aristotelesçi'dirler. Bu yargı Dieterici'ye göre şüphelidir. Nitekim böyle bir sonuca varmadan önce, İslâm felsefesinin hangi yönüyle Aristotelesçi ve hangi yönüyle Platoncu olduğu araştırılıp belirlenmesi gerekmekte-

mimar ve sanatçı olarak kabul edeceğini savunmaktadır. (Paul Brönnle and Friedrich Heinrich Dieterici, *Die Staatsleitung von Alfârâbî: Deutsche Bearbeitung mit einer Einleitung* (Leiden: E. J. Brill, 1904), IX-XI.)

⁹ Dieterici, *Alfârâbî's Philosophische Abhandlungen aus Londoner, Leidener und Berliner Handschriften herausgegeben*, I.

¹⁰ Friedrich Heinrich Dieterici, *Der Musterstaat von Alfârâbî aus dem arabischen übertragen* (Leiden: E. J. Brill, 1900), VI.

¹¹ Friedrich Heinrich Dieterici, *Alfârâbî's Philosophische Abhandlungen aus dem arabischen übersetzt* (Leiden: E. J. Brill, 1892), XL.

¹² Ömer Mahir Alper, "İslâm Felsefesi'ne Giriş" *İslâm Felsefesi Tarihi* içinde, ed. Bayram Ali Çetinkaya (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 25.

¹³ Dieterici, *Alfârâbî's Philosophische Abhandlungen aus dem arabischen übersetzt*, XLII.

¹⁴ Dieterici, *Alfârâbî's Philosophische Abhandlungen aus Londoner, Leidener und Berliner Handschriften herausgegeben*, II.

¹⁵ Friedrich Heinrich Dieterici, "Die Philosophische Bestrebungen der lautern Brüder," *Zeitschrift der Deuteschen Morgenländischen Gesellschaft* 15, (1861): 584-586.

dir.¹⁶ Dieterici araştırmaları neticesinde, İslâm filozofların Yeni-Platoncu olduğunu savunmaktadır. Onların en önemli görevi ise, Aristoteles ve Platon'un ittifak halinde olduğunu kanıtlamaktır. Nitekim Aristoteles ve Platon arasındaki uyumu kabul etmek, yaratma hususunda var olan soruların cevabını kolaylaştırmaktadır. Burada sudûr teorisi devreye girmektedir. Plotinus tarafından bilimsel olarak temellendirilen sudûr teorisi, Fârâbî'den itibaren İslâm felsefesinin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir.¹⁷

19. yüzyılda İslâm felsefesine dair henüz pek fazla çalışmanın bulunmadığını belirten Dieterici'ye göre, İslâm felsefesine dair herhangi bir sistemden bahsetmek mümkün görünmemektedir. Ancak İslâm filozoflarının tüm eserleri incelendiği ve bağlamlarıyla birlikte sunulduğu takdirde bir sistemden söz edilebilmektedir.¹⁸ Bu sorunu çözebilmek adına Dieterici, İslâm felsefesinin kurucusu olarak kabul edilen Fârâbî'nin eserleri üzerine yoğunlaşmıştır.

1.1. Dieterici'nin Fârâbî'ye Dair Çalışmaları

Dieterici'ye göre, İslâm felsefesi Ortaçağ kültür tarihi açısından önemlidir. Dolayısıyla Ortaçağ'ın kültür tarihini anlayabilmek için, İslâm felsefesini bilmek ve anlamak gerekmektedir. Dieterici de buna yönelik çalışmalar yapmakta ve özellikle Fârâbî'nin eserlerini tahkik ve tercüme etmesiyle katkı sağlamaktadır.¹⁹

İslâm filozofları arasında kronolojik sıralamaya göre Fârâbî ilk sırada olmamasına rağmen, Kindî'nin eserlerinin az sayıda bulunması nedeniyle, Dieterici'ye göre İslâm felsefesinin öğretileri hususunda Fârâbî'ye başvurulması gerekmektedir. Bununla birlikte, yeni araştırmalar Fârâbî'nin İslâm felsefesinin kurucusu olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır.²⁰ Böylelikle İslâm felsefesi alanına yönelmesiyle birlikte Fârâbî'nin eserlerine yoğunlaşan Dieterici, Fârâbî'ye ait risâleleri, *el-Medînetu'l-Fâzıla* ve *es-Siyâsetu'l-Medeniyye* adlı eserlerini neşr ve tercüme etmiştir.

Burada kısaca 19. yüzyılın tahkik ve tercüme problemlerinden bahsetmek yerinde olacaktır. Şöyle ki, Dieterici tercüme problemlerinin temelinde yatan iki etkenden bahsetmektedir. Birincisi, felsefî metinleri anlama zorluğudur ki, burada eksik olan özellikle Arapça felsefî terimlerin farklı dillerde karşılığıdır. İkincisi ise, oryantalizm çalışmalarının İslâm felsefesini tam anlamıyla içermemesidir.²¹ Dolayısıyla İslâm felsefesi alanında tahkik ve tercüme faaliyetinde bulunan araştırmacılar ciddi zorluklar ile karşı karşıya kalmaktadır.

¹⁶ Dieterici, *Der Musterstaat von Alfârâbî aus dem arabischen übertragen*, VII; bu görüşe karşılık, hangi yoldan belirli unsurların bir araya geldiği ve hangi unsurların Arap ruhuna ait olduğu hususların araştırılması gerektiğini savunan araştırmacılar da olmuştur. İslâm felsefesinin özgünlüğünü savunan oryantalistlere göre, İslâm felsefesinin eklektik bir felsefe olduğunu söylemek önyargıdan başka bir şey değildir. (J. Pollak, "Entwicklung der arabischen und jüdischen Philosophie im Mittelalter," *Archiv für Geschichte der Philosophie* 17, (1904): 200-201.)

¹⁷ Dieterici, *Alfârâbî's Philosophische Abhandlungen aus Londoner, Leidener und Berliner Handschriften herausgegeben*, XIX-XX.

¹⁸ Friedrich Heinrich Dieterici, *Die Philosophie der Araber im X. Jahrhundert n. Chr. Einleitung und Makrokosmos* (Leipzig: J. C. Hinrichs, 1876), III-IV.

¹⁹ Dieterici, *Alfârâbî's Philosophische Abhandlungen aus dem arabischen übersetzt*, V.

²⁰ Dieterici, *Der Musterstaat von Alfârâbî aus dem arabischen übertragen*, I-II.

²¹ Dieterici, *Alfârâbî's Philosophische Abhandlungen aus dem arabischen übersetzt*, V-VI.

1.1.1. Fârâbî'nin Felsefî Risâleleri

Dieterici *Alfârâbî's Philosophische Abhandlungen (Fârâbî'nin Felsefî Risâleleri)* başlığıyla yayımlanan eserde, Fârâbî'ye ait sekiz risâlenin Arapça orijinal metnini ve sonrasında bu risâlelerin Almanca tercümelerini kaleme almıştır. Orijinal metinleri içeren eserin giriş bölümünde Dieterici, Fârâbî'nin risâlelerine dair kısa bilgiler sunmakta ve kendi görüşlerini de ifade etmektedir. Risâleler sırasıyla şu şekildedir:

1. *Kitâbu'l-Cem' beyne Re'yeyi'l-Hakîmeyn Eflâtûn el-Îlâhî ve Aristûtâlis*²² (Platon ile Aristoteles'in Görüşlerinin Uzlaştırılması): bu risâlede Fârâbî, Platon ve Aristoteles arasındaki farklılıkları ortak bir zeminde bağdaştırmaya çalışmaktadır. Fârâbî'ye göre, Platon ve Aristoteles arasındaki farklılıklar yalnızca yüzeysel farklılıklardır. Temelde her iki filozofun görüşlerinde herhangi bir farklılık söz konusu değildir. Nitekim hakikat birdir ve felsefenin bu iki kahramanının aynı hakikati öğretmiş olmaları gerekmektedir. Bununla birlikte Dieterici'ye göre, Fârâbî'nin felsefî sistemini anlamak açısından bu risâle önem arz etmektedir. Fârâbî her iki filozofun yöntemini, yazı şekillerini ve kavram bilgilerini inceleyerek aralarındaki uyumu ortaya koymaya çalışmaktadır.²³

2. *Fî Ağrâzi'l-Hakîm fî külli makâle mine'l-Kitâbi'l-Mevsûm bi'l-Hurûf*²⁴ (Aristoteles'in *Metafizik*'inin Tanıtılması): bu risâle Aristoteles'in *Metafizik* adlı eserinin bir açıklaması mahiyetindedir. Nitekim İbn Sînâ Aristoteles'in eserini kırk defa okumasına rağmen anlayamadığını ve Fârâbî'nin bu risâlesini okuduktan sonra her şeyin açıklığa kavuştuğunu ifade etmektedir.²⁵

3. *Makâle fî Me'âni'l-Akl*²⁶ (Aklın Anlamları Üzerine): bu risâle filolojik ve felsefî bir içeriğe sahip olmakla birlikte, Aristoteles'in 'nus' kavramının farklı anlamlarını içermektedir. Dieterici, daha önce bu risâlenin İbranice tercümesinin yayımlandığı ve buna kıyasla kendi yayımladığı risâlenin eksik olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte bu risâle Ortaçağ'da derin etkiler bırakan önemli risâlelerden biridir.²⁷

4. *Risâle fimâ Yenbağî en Yukaddeme Kable Te'allümi'l-Felasife*²⁸ (Felsefe Öğreniminden önce Bilinmesi Gereken Konular): bu risâle Arapların Yunan felsefesi hakkında ne kadar bilgiye sahip olduklarına dair bilgi

²² Arapça metin için bkz. Fârâbî, "Kitâbu'l-Cem' beyne Re'yeyi'l-Hakîmeyn Eflâtûn el-Îlâhî ve Aristûtâlis," nşr. Dieterici, *Alfârâbî's Philosophische Abhandlungen aus Londoner, Leidener und Berliner Handschriften herausgegeben*, 1-35; Almanca tercüme için bkz. Fârâbî, "Harmonie zwischen Plato und Aristoteles (Kitâbu'l-Cem' beyne Re'yeyi'l-Hakîmeyn Eflâtûn el-Îlâhî ve Aristûtâlis)," çev. Dieterici, *Alfârâbî's Philosophische Abhandlungen aus dem arabischen übersetzt*, 1-53.

²³ Dieterici, *Alfârâbî's Philosophische Abhandlungen aus Londoner, Leidener und Berliner Handschriften herausgegeben*, XIII-XIV.

²⁴ Arapça metin için bkz. Fârâbî, "Fî Ağrâzi'l-Hakîm fî külli makâle mine'l-Kitâbi'l-Mevsûm bi'l-Hurûf," nşr. Dieterici, *Alfârâbî's Philosophische Abhandlungen aus Londoner, Leidener und Berliner Handschriften herausgegeben*, 34-38; Almanca tercüme için bkz. Fârâbî, "Tendenz der aristotelischen Metaphysik (Fî Ağrâzi'l-Hakîm fî külli makâle mine'l-Kitâbi'l-Mevsûm bi'l-Hurûf)," çev. Dieterici, *Alfârâbî's Philosophische Abhandlungen aus dem arabischen übersetzt*, 54-60.

²⁵ Dieterici, *Alfârâbî's Philosophische Abhandlungen aus Londoner, Leidener und Berliner Handschriften herausgegeben*, XVI.

²⁶ Arapça metin için bkz. Fârâbî, "Makâle fî Me'âni'l-Akl," nşr. Dieterici, *Alfârâbî's Philosophische Abhandlungen aus Londoner, Leidener und Berliner Handschriften herausgegeben*, 39-48; Almanca tercüme için bkz. Fârâbî, "Der Intellect (Makâle fî Me'âni'l-Akl)," çev. Dieterici, *Alfârâbî's Philosophische Abhandlungen aus dem arabischen übersetzt*, 61-81.

²⁷ Dieterici, *Alfârâbî's Philosophische Abhandlungen aus Londoner, Leidener und Berliner Handschriften herausgegeben*, XVI.

²⁸ Arapça metin için bkz. Fârâbî, "Risâle fimâ Yenbağî en Yukaddeme Kable Te'allümi'l-Felasife," nşr. Dieterici, *Alfârâbî's Philosophische Abhandlungen aus Londoner, Leidener und Berliner Handschriften herausgegeben*, 49-50; Almanca tercüme için bkz. Fârâbî, "Die Vorstudien zur Philosophie (Risâle fimâ Yenbağî en Yukaddeme Kable Te'allümi'l-Felasife)," çev. Dieterici, *Alfârâbî's Philosophische Abhandlungen aus dem arabischen übersetzt*, 82-91.

sunmaktadır. Fârâbî bu risâlesinde Aristoteles felsefesinin bir taslağını oluşturmayı amaçlamakta, ancak sonuç itibariyle Yunan felsefesinin bir özetini içermektedir.²⁹

5. *Uyûnu'l-Mesâil*³⁰ (Felsefesinin Temel Meseleleri): Fârâbî bu risâlede İslâm felsefesinin temel problemlerini ele almaktadır. Sırasıyla mantık, metafizik, fizik, matematik, antropoloji, ahlak ve teoloji bilimine dair problemleri soru-cevap şeklinde işlemektedir.³¹ Ancak bu risâlenin Fârâbî'ye ait olup olmadığı tartışılan bir konudur.³² Dieterici ise herhangi bir şüpheden bahsetmemektedir.

6. *Fusûsu'l-Hikem*³³ (Bilgeliğin Temel Taşları): Dieterici'ye göre, Fârâbî bu risâlede Kur'ân'da geçen ifadeleri açıklamak için felsefeye başvurmuştur.³⁴ Oysa Fârâbî'ye aidiyeti tartışmalı olan risâlelerden biri de *Fusûsu'l-Hikem*'dir. Dieterici bu hususta bir fikir beyan etmemektedir. Ancak Halil Cerr bir makalesinde *Fusûsu'l-Hikem*'in Fârâbî'ye ait olmadığını savunmaktadır.³⁵ Ona göre bu risâle Fârâbî düşüncesine tamamen aykırıdır. Bununla birlikte eseri ilk defa yayınlayan Dieterici, bu risâleyi Fârâbî'ye atfeden bir takım el yazmalarından faydalanmıştır.³⁶ Halil Cerr'e göre ilk bakışta bu risâle Fârâbî felsefesine aykırı görünmemektedir. Ancak titiz bir inceleme, bu benzerliğin yalnızca görünüşte kaldığını, başlıca konularda Fârâbî'nin fikirlerinin tamamen farklı olduğunu ortaya koymaktadır.³⁷ *Fusûs*'un birçok yerinde yazar, mistik mahiyetteki önermeleri, onları ispatlamadan ya da doğrulamadan, dogmatik bir üslûp ile ileri sürmektedir. Fârâbî'de bu şekilde bir davranışa herhangi bir eserinde rastlanmamaktadır.³⁸ Halil Cerr'in bu incelemesine karşı risâlenin İbn Sînâ'ya ait olduğunu savunan³⁹ veya İbn Sînâ okuluna mensup tasavvufî eğilimler taşıyan anonim biri tarafından yazılmış olduğunu ileri sürenler de olmuştur.⁴⁰

7. *Risâle fî cevâbi Mesâ'ili Su'ile 'Anhâ*⁴¹ (Soru-Cevap Risâlesi): bir önceki risâle ile aynı içeriğe sahip olmakla birlikte, bu risâle Aristoteles'in metafiziğinde olduğu gibi soru-cevap şeklinde kaleme alınmıştır.⁴²

²⁹ Dieterici, *Alfârâbî's Philosophische Abhandlungen aus dem arabischen übersetzt*, XX.

³⁰ Arapça metin için bkz. Fârâbî, "Uyûnu'l-Mesâil," nşr. Dieterici, *Alfârâbî's Philosophische Abhandlungen aus Londoner, Leidener und Berliner Handschriften herausgegeben*, ٥٦-٦٥; Almanca tercüme için bkz. Fârâbî, "Die Hauptfragen (Uyûnu'l-Mesâil)," çev. Dieterici, *Alfârâbî's Philosophische Abhandlungen aus dem arabischen übersetzt*, 92-107.

³¹ Dieterici, *Alfârâbî's Philosophische Abhandlungen aus dem arabischen übersetzt*, XXI.

³² Bkz. M. Cüneyt Kaya, "Şukûk alâ 'Uyûn: 'Uyûnü'l-mesâil'in Fârâbî'ye âidiyeti Üzerine," *İslâm Araştırmaları Dergisi* 27, (2012): 29-67.

³³ Arapça metin için bkz. Fârâbî, "Fusûsu'l-Hikem," nşr. Dieterici, *Alfârâbî's Philosophische Abhandlungen aus Londoner, Leidener und Berliner Handschriften herausgegeben*, ٦٦-٨٧; Almanca tercümesi için bkz. Fârâbî, "Die Petschaften der Weisheitslehre (Fusûsu'l-Hikem)," çev. Dieterici, *Alfârâbî's Philosophische Abhandlungen aus dem arabischen übersetzt*, 108-138; Risâlenin türkçe tercümesi için bkz. Mehmet Dağ, "Fârâbî'nin İki Yapıtı," *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14-15, (2003): 50-73.

³⁴ Dieterici, *Alfârâbî's Philosophische Abhandlungen aus dem arabischen übersetzt*, XXI.

³⁵ Halil Cerr, "Farabî Fûsus'ül Hikem'in Yazarı mıdır?," çev. Kifayet Özyaydın, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18, (1972): 153-161.

³⁶ Cerr, "Farabî Fûsus'ül Hikem'in Yazarı mıdır?," 153.

³⁷ Cerr, "Farabî Fûsus'ül Hikem'in Yazarı mıdır?," 155.

³⁸ Cerr, "Farabî Fûsus'ül Hikem'in Yazarı mıdır?," 160.

³⁹ Bkz. S. Pines, "İbni Sînâ ve "Risâletü'l-Fûsus Fi'l-Hikme"nin Yazarı," çev. Kifayet Özyaydın, *AÜİF Dergisi* 19, (1973): 193-196.

⁴⁰ Dağ, "Fârâbî'nin İki Yapıtı," 18.

⁴¹ Arapça metin için bkz. Fârâbî, "Risâle fî cevâbi Mesâ'ili Su'ile 'Anhâ," nşr. Dieterici, *Alfârâbî's Philosophische Abhandlungen aus Londoner, Leidener und Berliner Handschriften herausgegeben*, ٨٣-١٠٣; Almanca tercümesi için bkz. Fârâbî, "Die Antworten auf vorgelegte Fragen (Risâle fî cevâbi Mesâ'ili Su'ile 'Anhâ)," çev. Dieterici, *Alfârâbî's Philosophische Abhandlungen aus dem arabischen übersetzt*, 139-169.

⁴² Dieterici, *Alfârâbî's Philosophische Abhandlungen aus dem arabischen übersetzt*, XXI.

8. *Fî mâ yasihhu ve lâ yasihhu min Ahkâmi'n-Nücûm*⁴³ (Astroloji İlminin Değeri): Astroloji ilminin değerini içeren bu risâlede, Fârâbî gök cisimlerinin insan kaderi üzerindeki etkisini irdelemektedir.⁴⁴

Fârâbî'nin risâlelerinin yalnızca çok az bir kısmı Avrupa kütüphanelerinde bulunmaktaydı. Fakat Dieterici'ye göre, neşrettiği risâleler, Fârâbî'nin felsefî sistemini ve Ortaçağ felsefesi için önemini anlayabilmek adına yeterli görülmektedir. Bununla birlikte, Fârâbî'nin çağdaşları tarafından “Muallimu's-Sânî” olarak anılması, onun Aristoteles'i doğru anladığını ve eserlerine açıklık getirdiğini bize göstermektedir.⁴⁵

1.1.2. Fârâbî'nin Felsefî Sistemi

Fârâbî kendi zamanında yaygın olan bilim dallarını ayrıntılı olarak öğrenmiş, Yunanlıların sunmuş olduğu bilgilerin dışına nadiren çıkmış ve kendinden önceki filozofların öğretilerini sistematik bir şekilde işlemiş ve birleştirmiştir. Böylelikle Dieterici'ye göre Fârâbî çok az orijinalliği/özgünlüğü olan eklektik bir felsefe ortaya koymuştur. Bunun yanı sıra Dieterici, Fârâbî'nin Yunan önderlerine karşı anlayışlı tavrına ve eserlerinde Kur'an'ın dogmalarına körü körüne bağlı kalmamasına hayranlık duymaktadır. Fârâbî zaman zaman Kur'an'a atıfta bulunmakta, ancak felsefî bir çıkarım olarak değil, aklın varmış olduğu sonuçları onaylamak içindir. Her türlü düşüncenin ölçüsü olarak akli gören Fârâbî, saf Aristotelizmi yeniden ön plana çıkarmak istediğini ifade etmektedir.⁴⁶

Dieterici'ye göre, Fârâbî felsefî sisteminde, özellikle mantık anlayışında, yani kavram oluşturma, çıkarım ve kanıtlamada Aristoteles'i takip etmektedir. Antropoloji alanında ise Fârâbî insanın oluşum aşamalarını *el-Medînetu'l-Fâzıla* adlı eserinde açıklamaktadır. Bunun yanı sıra Fârâbî, ahlâkın doğuştan gelmediğini, aksine sonradan kazanıldığına inanmaktadır. Her insanın kendine has yeteneği vardır. Bu yeteneğe göre, her insan farklı şekilde gelişmektedir. İnsan alışkanlık ve eğitim ile ahlâkî değerlere ulaşmaktadır.⁴⁷

Kur'an'da Tanrı'nın cisimsel bir varlık olarak anlatıldığını belirten Dieterici, buna karşılık Fârâbî'nin Tanrı'yı cisimsiz, mekânsız ve hareketsiz bir varlık olarak tanımladığını ifade etmektedir. Fârâbî'ye göre, Tanrı evreni yaratırken O'ndan hiçbir şey eksilmemektedir. Tanrı kendini ve yarattığı herşeyi bilmektedir. Ancak O'nun bilgisi insan bilgisi gibi değişime bağlı ve dolaylı yollardan elde edilen bilgi gibi değildir. Başka bir ifadeyle, Tanrı'nın kendini bilmesi cevherindedir. Fârâbî özellikle Hıristiyanlığın teslis inancına karşı Tanrı'nın Bir'liğini ve bölünmezliğini vurgulamaktadır.⁴⁸

Dieterici'ye göre, Fârâbî genellikle Kur'an'ın dogmalarını aklileştirmeye çalışmaktadır. Fakat bu durum onun meleklerle ve peygamberlere olan inancını zedelememektedir. Bununla birlikte Fârâbî'nin mucizelere inanması dikkat çekmektedir. Bu yönüyle Fârâbî İhvân-ı Safâ'nın önderi sayılmaktadır.⁴⁹

⁴³ Arapça metin için bkz. Fârâbî, “Fî mâ yasihhu ve lâ yasihhu min Ahkâmi'n-Nücûm,” nşr. Dieterici, *Alfârâbî's Philosophische Abhandlungen aus Londoner, Leidener und Berliner Handschriften herausgegeben*, ۱.۴-۱۱۴; Almanca tercümesi için bkz. Fârâbî, “Wert der Astrologie (Fî mâ yasihhu ve lâ yasihhu min Ahkâmi'n-Nücûm),” çev. Dieterici, *Alfârâbî's Philosophische Abhandlungen aus dem arabischen übersetzt*, 170-180.

⁴⁴ Dieterici, *Alfârâbî's Philosophische Abhandlungen aus dem arabischen übersetzt*, XXII.

⁴⁵ Dieterici, *Alfârâbî's Philosophische Abhandlungen aus dem arabischen übersetzt*, XIX.

⁴⁶ Dieterici, *Alfârâbî's Philosophische Abhandlungen aus dem arabischen übersetzt*, XXII.

⁴⁷ Dieterici, *Alfârâbî's Philosophische Abhandlungen aus dem arabischen übersetzt*, XXIV-XXXIII.

⁴⁸ Dieterici, *Alfârâbî's Philosophische Abhandlungen aus dem arabischen übersetzt*, XXXV.

⁴⁹ Dieterici, *Alfârâbî's Philosophische Abhandlungen aus dem arabischen übersetzt*, XXXVI.

Anlaşılacağı üzere, Dieterici Fârâbî'nin felsefî sistemini eklektik bir felsefe olarak değerlendirmektedir. Bunun sebeplerinden biri, tercüme problemlerinden kaynaklanmaktadır. Nitekim Dieterici her ne kadar eserleri doğru aktarmaya gayret etmiş olsa da, dil bilgisi ve felsefî problemlerin zorluğu Fârâbî'yi anlamayı zorlaştırmaktadır. Bir diğer sebep ise, Alman literatüründe İslâm felsefesinin eklektik bir felsefe olarak kabul görmesidir. Birçok oryantalist bu önyargıdan hareketle İslâm filozoflarını değerlendirmektedir. Objektif bakış açısıyla İslâm felsefesi ve filozofların eserleri incelendiğinde farklı sonuçlar ortaya çıkacaktır. Nitekim Fârâbî, büyük sistem filozoflarından biri olarak Ortaçağ felsefesine her yönden etki etmiş bir filozoftur. Eserlerinin çoğu ilk olarak İbranice ve Latinceye, sonrasında ise birçok Avrupa diline tercüme edilmiştir. Bununla birlikte Fârâbî'nin Aristoteles ve Platon felsefesini yorumlama tarzı özgün bir bakış olarak değerlendirilebilmektedir.

1.2. Dieterici'nin İhvân-ı Safâ'ya Dair Çalışmaları

İhvân-ı Safâ topluluğunun kimlerden oluştuğu ve hangi zaman diliminde ortaya çıktığı tartışılan konular arasında yer almaktadır. Bu hususta farklı görüşler mevcut olmakla birlikte, Dieterici'nin araştırmaları ve ortaya koymuş olduğu veriler dikkat çekmektedir. Bununla birlikte, İslâm felsefesi tarihinde İhvân-ı Safâ topluluğunun kısaca anılmasını Dieterici yadırgamaktadır.⁵⁰

Dieterici'ye göre, İhvân-ı Safâ'nın temel amacı, bütün bilim öğelerini bilimsel olarak düzenlenmiş bir ansiklopedide, bir bütün olarak toplamak ve yaymaktır. Bu ansiklopedi, insanın özgür iradesini yok sayan ve küçümseyen ortodoks anlayışa karşı bir silah mahiyetinde olmaktadır. Amacın gerçekleştirilebilmesi için ise en uygun felsefe, Aristoteles ve Platon felsefesinin birleşiminde oluşan eklektik felsefedir.⁵¹ Dolayısıyla, yaklaşık 50 risâleden oluşan İhvân-ı Safâ risâlelerinin ilk altısı, yani felsefeye giriş mahiyetinde olan risâleler Yeni-Platoncu; mantık ve doğa bilimlerine dair risâleler Aristotelesçi ve ruh anlayışına ilişkin risâleler ise yine Yeni-Platoncu unsurlar barındırmaktadır.⁵² Her eserinde İhvân-ı Safâ'nın önemini ve anlamını vurgulayan Dieterici'ye göre, bu ansiklopedik çalışmalar olmasaydı, İspanya'da Müslümanlar, Yahudiler ve Hıristiyanlar ruhsal ve zihinsel gelişim sağlayamazlardı.⁵³ Nitekim Mecrîti, bu risâlelerin özetini Endülüs'te kaleme almış ve böylelikle İspanya filozoflarının yetişmesinde önemli payı olmuştur.⁵⁴

Arapların kültürlü ve bilgili bir millet olduğunu anlayabilmek için, İhvân-ı Safâ risâlelerine bir göz atmanın yeterli olacağını ifade eden Dieterici'ye göre, İhvân-ı Safâ elde edilen bilgileri özenle muhafaza etmiş ve bu bilgileri içselleştirip geliştirmeye çalışmıştır.⁵⁵ Dolayısıyla Arap kültür tarihi açısından İhvân-ı Safâ önemli bir yere sahiptir. Ancak Dieterici oryantalistizm alanında çalışma yürüten araştırmacıların İhvân-ı Safâ'yı dikkate almamalarını yadırgamaktadır.⁵⁶

⁵⁰ Dieterici, *Die Philosophie der Araber im X. Jahrhundert n. Chr. Einleitung und Makrokosmos*, 151-152.

⁵¹ Dieterici, *Alfârâbî's Philosophische Abhandlungen aus Londoner, Leidener und Berliner Handschriften herausgegeben*, VI.

⁵² Friedrich Heinrich Dieterici, *Die Logik und Psychologie der Araber im zehnten Jahrhundert n. Chr.* (Leipzig: J. C. Hinrichs, 1868), VII.

⁵³ Friedrich Hinrich Dieterici, *Die Propaedeutik der Araber im zehnten Jahrhundert* (Berlin: E. S. Mittler und Sohn, 1865), VI.

⁵⁴ Hasan Özalp, "Endülüs'te Aklî Düşünce" *İslâm Felsefesi Tarihi* içinde, ed. Bayram Ali Çetinkaya (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 113-14.

⁵⁵ Dieterici, *Die Propaedeutik der Araber im zehnten Jahrhundert*, IV.

⁵⁶ Friedrich Heinrich Dieterici, *Der Streit Zwischen Mensch und Thier* (Berlin: E. S. Mittler und Sohn, 1858), V.

Dieterici'ye göre, İhvân-ı Safâ dinî, felsefî, siyasî ve ilmî amaçları olan, faaliyetlerini gizlice sürdüren bir topluluğun adıdır. 52 risâleden oluşan ansiklopediyi ilk kez neşr ve tercüme eden Dieterici'nin çalışmaları şu şekildedir:

1. *Der Streit zwischen Mensch und Thier (İnsanlar ve Hayvanlar Arasındaki Anlaşmazlık)*: VIII. risâlede yer alan masalın Almanca tercümesini içeren bu eser, İhvân-ı Safâ'nın zihinsel ve ahlâkî ilkelerini sembolik olarak anlatmaktadır.

2. *Die Propaedeutik der Araber (Araplarda Bilime Giriş)*: I-VI. risâlelerin tercümelerinden oluşan bu eser, aritmetik, geometri, astronomi, astroloji, coğrafya ve matematiksel konuları içermektedir.

3. *Die Logik und Psychologie der Araber (Arapların Mantık ve Psikoloji İlmî)*: VII-XIII. risâlelerin konuları sırasıyla teorik bilim, pratik bilim, psikoloji, mantık ilmine giriş, kategoriler ve analiktir.

4. *Die Naturanschauung und Naturwissenschaft der Araber (Arapların Doğa Bilimlerine Dair Görüşleri)*: XIV-XXI. risâlelerden oluşan bu eserde İhvân-ı Safâ'nın fizik, evren, dört unsur, meteoroloji, mineraloji, doğa, botanik ve zooloji bilimlerine ilişkin görüşleri yer almaktadır.

5. *Die Anthropologie der Araber (Arapların Antropoloji İlmîne Dair Görüşleri)*: XXII-XXX. risâlelerin neşr ve tercüme içeren bu eser, antropoloji ilmine dair yalnızca temel bilgiler yer almaktadır.

6. *Die Lehre von der Weltseele bei den Arabern (Arapların Yaratılış Öğretisi)*: XXXI-XL. risâlelerin konuları sayılar, akıl, makrokosmos, gök cisimleri, sevginin özü, diriliş, hareketin türleri, neden-sonuç ilişkisi ve tanımlardır.

Dieterici'den sonra İhvân-ı Safâ hakkında çalışma yürüten birçok oryantalist, Dieterici'nin çalışmalarından faydalanmıştır. Örneğin August Müller (1848-1892)⁵⁷ bir makalesinde Dieterici'nin çalışmalarının önemini vurgulamakta ve İhvân-ı Safâ risâlelerine dair bilgileri ona borçlu olduklarını belirtmektedir.⁵⁸ Yine Dieterici'nin çalışmalarını önemseyen bir diğer çağdaşı, İhvân-ı Safâ risâlelerinin Dieterici'nin çalışmalarından önce tamamının bulunmadığını ifade etmektedir.⁵⁹ Buna karşılık Dieterici'nin İhvân-ı Safâ'yı fazla önemsedğini, İslâm felsefesi tarihi açısından bu denli önemli olmadığını düşünen yazarlar da olmuştur.⁶⁰

Hayatının en verimli dönemini genelde İslâm felsefesine, özelde ise İhvân-ı Safâ risâlelerine adayan Dieterici, titizlikle yürütmüş olduğu çalışmalar neticesinde önemli eserler geride bırakmıştır. Meslektaşlarına tartışma ve araştırma zemini hazırlayan Dieterici'nin, özellikle *Theologie des Aristoteles (Aristoteles'in Teolojisi)* olarak adlandırılan *Esûlûcyâ*'ya dair çalışmaları irdelenmiştir. Bu incelemeler sonucunda, Dieterici'nin *Esûlûcyâ*'yı Aristoteles'e atfettiği iddia edilmektedir. Ancak Dieterici'nin çalışmaları titizlikle incelendiğinde, onun bu hususta kesin bir yargıya varmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim o, *Esûlûcyâ*'nın Aristoteles'e atfedildiğini,

⁵⁷ 19. Yüzyıl Alman oryantalistlerinden biri olan August Müller'in özelliği, İslâm'da doğa bilimleri konusuna yönelmesidir. August Müller'in hayatı ve eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Theodor Nöldeke and Ernst Windisch, "August Müller," *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 46, (1892): 775-779.

⁵⁸ August Müller, "IX. Jahresbericht über semitisch-griechische Philosophie 1887-1890," *Archiv für Geschichte der Philosophie* 4, (1891): 523.

⁵⁹ Ludwig Wachler, *Handbuch der Geschichte der Litteratur* (Frankfurt a. M.: Hermann, 1823), 95.

⁶⁰ Ludwig Stein, "XIII. Die Continuität der griechischen Philosophie in der Gedankenwelt der Araber," *Archiv für Philosophie* 7, no. 4 (1899): 394.

ancak Yeni-Platoncu görüşlerin ön plana çıktığını vurgulamaktadır. Dolayısıyla Dieterici, ne Aristoteles'e ne de Platon'a atfetmekte ve her iki filozofun görüşlerinin uyum halinde olan bir eser olduğu görüşünü savunmaktadır.⁶¹

Sonuç

19. yüzyıl Alman oryantalizmin çalışma alanları arasında, kapalı bir alan olarak nitelendirilen İslâm felsefesine dair çalışma yürüten az sayıda Alman oryantalist bulunmaktadır. Bu oryantalistlerden biri Friedrich Heinrich Dieterici'dir. Çalışmaları çoğunlukla metin neşri ve tercümelere kapsamakta birlikte, çalışmalarına eklemiş olduğu giriş bölümlerinden Dieterici'nin İslâm felsefesi ve filozoflarına dair görüşlerine ilişkin bilgiler elde etmekteyiz. Buna göre, Dieterici'nin Arap filozoflarından kastı, Arapça eser kaleme alan filozoflardır. Onların felsefî yapısını ise Dieterici Yeni-Platoncu olarak nitelendirmektedir. Nitekim ona göre, İslâm felsefesinde sudûr teorisi hakimdir.

Dieterici, İslâm felsefesini Yunan felsefesine dayanan bir öğreti olarak değerlendirmektedir. Bunun sebebi, oryantalistlerin Müslümanların felsefî düşünce üretmeyeceği görüşüne dayanmaktadır. Dolayısıyla bu oryantalist yaklaşımdan hareketle, İslâm filozoflarının felsefî sistemleri tercümelere bağlanmakta ve İslâm felsefesinin ortaya çıkışı Yunan felsefesinin tercüme yoluyla İslâm dünyasına aktarılmasıyla bağdaştırılmaktadır. Böylelikle İslâm felsefesi Yunan felsefesine dayandırılmaya çalışılmış ve buna yönelik araştırmalar yürütülmüştür. Müslümanlar felsefe üretirken Yunan, Hint ve İran gibi farklı kültür birikimlerinden faydalanmışlardır. Bu yadırganacak bir durum olmadığı gibi, her toplumun kendinden önceki birikimlerden yararlandığı da bilinen bir olgudur. Nitekim Ortaçağ ve özellikle Modern dönemde Avrupa, bilim ve felsefe alanında İslâm dünyasından ciddi anlamda yararlanmıştı. Dolayısıyla İslâm felsefesinin farklı kültür ve medeniyetten faydalanması, onun özgünlüğüne aykırı olmamaktadır.

Arap dili ve edebiyatına dair incelemelerinden sonra İslâm felsefesine yönelen Dieterici, öncelikle İhvân-ı Safâ risâlelerini ulaşılabilir hale getirmiş, sonrasında *Theologie des Aristoteles (Aristoteles'in Teolojisi)* olarak adlandırılan *Esûlûcyâ* üzerine çalışmış ve son olarak Fârâbî'nin eserleri üzerine çalışma yürütmüştür. İhvân-ı Safâ'nın İslâm felsefesi tarihinde önemini neredeyse her eserinde vurgulayan Dieterici, araştırmacıların İhvân-ı Safâ'yı önemsememelerini yadırgamaktadır. Nitekim ona göre, İhvân-ı Safâ risâleleri Arapların kültürlü ve bilgili bir millet olduğunun kanıtlarından biridir.

Dieterici'nin Fârâbî'ye dair çalışmaları irdelendiğinde, onun Fârâbî'nin felsefî sistemini eklektik bir felsefe olarak değerlendirdiği görülmektedir. Dieterici'ye göre, İslâm felsefesinin kurucusu olan Fârâbî, her ne kadar felsefî sisteminde özgün olmasa da, hayranlık duymaktadır. Çünkü Fârâbî Kur'an'ın dogmalarına körü körüne bağlı kalmamakta, aksine Kur'an'ın ifadelerini aklileştirmeye çalışmaktadır.

Sonuç olarak, 19. yüzyılda yaşamış Dieterici'nin İslâm felsefesine ilişkin görüşlerini açıklamaya çalıştık. Burada önemli olan Dieterici'nin Alman literatürüne katkılarını göz önünde bulundurarak, onun çalışmalarına gereken değeri vermektir. Nitekim 19. yüzyılda felsefî metinleri anlama zorluğu ve oryantalizm çalışmalarının İslâm felsefesini tam anlamıyla içermemesi, başlıca zorluklar arasında zikredilmektedir. Bu-

⁶¹ Friedrich Heinrich Dieterici, *Die Sogenannte Theologie des Aristoteles aus arabischen Handschriften* (Leipzig: J. C. Hinrichs, 1882), IV-V.

nunla birlikte, elyazma nüshalardan hareketle metinleri neşr ve tercüme etmenin zorluğu, herkes tarafından bilinmektedir. Dolayısıyla tüm bu zorluklara rağmen çalışmalarıyla ve geride bıraktığı eserler ile Dieterici, yaşadığı dönemde Alman literatürüne önemli katkı sağlamıştır. Gerçekleştirdiği metin neşri ve tercüme bir çok araştırmacının dikkati çekmiş ve eserler üzerinde çalışmaların çoğalmasına vesile olmuştur. Dieterici'nin önemli katkılarının yanı sıra, yanlışlarını da göz önünde bulundurmak gerekmektedir. İslâm felsefesini Yunan felsefesine dayanan bir öğreti olarak değerlendirmesi ve Fârâbî'nin eklektik bir felsefe ortaya koyduğunu iddia etmesi yanlışların başında gelmektedir. Daha önce de belirttiğimiz üzere, bu yanlışların temel sebebi önyargılardır. Ancak önyargılardan bağımsız objektif bir bakış ile İslâm felsefesi ve filozoflarını doğru anlamak mümkün olacaktır.

Kaynakça

- Alper, Ömer Mahir. "İslâm Felsefesi'ne Giriş" *İslâm Felsefesi Tarihi* içinde, Editör: Bayram Ali Çetinkaya, 13-51. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Brönnle, Paul and Friedrich Heinrich Dieterici. *Die Staatsleitung von Alfârâbî: Deutsche Bearbeitung mit einer Einleitung*. Leiden: E. J. Brill, 1904.
- Cerr, Halil. "Fârâbî Füsüs'ül Hikem'in Yazarı mıdır?," Çeviren: Kifayet Özeydın, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18, (1972): 153-161.
- Dağ, Mehmet. "Fârâbî'nin İki Yapıtı," *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14-15, (2003): 17-87.
- Daiber, Hans. "İslam Felsefesi Tarihi Çalışmamızın Anlamı ve Amacı Nedir?," Çeviren: M. Cüneyt Kaya, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45, sayı: 11 (2004): 355-377.
- Dieterici, Friedrich Heinrich. "Die Philosophische Bestrebungen der lautern Brüder," *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 15, (1861): 577-614.
- Dieterici, Friedrich Heinrich. *Alfârâbî's Philosophische Abhandlungen aus Londoner, Leidener und Berliner Handschriften herausgegeben*. Leiden: E. J. Brill, 1890.
- Dieterici, Friedrich Heinrich. *Alfârâbî's Philosophische Abhandlungen aus dem arabischen übersetzt*. Leiden: E. J. Brill, 1892.
- Dieterici, Friedrich Heinrich. *Der Musterstaat von Alfârâbî aus dem arabischen übertragen*. Leiden: E. J. Brill, 1900.
- Dieterici, Friedrich Heinrich. *Die Logik und Psychologie der Araber im zehnten Jahrhundert n. Chr.* Leipzig: J. C. Hinrichs, 1868.
- Dieterici, Friedrich Heinrich. *Die Philosophie der Araber im X. Jahrhundert n. Chr. Einleitung und Makrokosmos*. Leipzig: J. C. Hinrichs, 1876.
- Dieterici, Friedrich Heinrich. *Die Propädeutik der Araber im zehnten Jahrhundert*. Berlin: E. S. Mittler und Sohn, 1865.
- Dieterici, Friedrich Heinrich. *Die Sogenannte Theologie des Aristoteles aus arabischen Handschriften*. Leipzig: J. C. Hinrichs, 1882.
- Goldziher, Ignaz. "Die Islamische und Jüdische Philosophie" in *Allgemeine Geschichte der Philosophie*, Editör: P. Hinneberg, 45-78. Berlin und Leipzig: B. G. Teubner, 1909.
- Kaya, M. Cüneyt. "Şukûk alâ 'Uyûn: 'Uyûnü'l-Mesâil'in Fârâbî'ye Aidiyeti Üzerine," *İslam Araştırmaları Dergisi* 27, (2012): 29-67.
- Müller, August. "IX. Jahresbericht über semitisch-griechische Philosophie 1887-1890," *Archiv für Geschichte der Philosophie* 4, (1891): 519-525.
- Nöldeke, Theodor and Ernst Windisch. "August Müller," *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 46, (1892): 775-779.
- Özalp, Hasan. "Endülüs'te Akli Düşünce" *İslâm Felsefesi Tarihi* içinde, Editör: Bayram Ali Çetinkaya, 109-132. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Pines, S. "İbn Sînâ ve "Risâletü'l-Füsüs Fi'l-Hikme"nin Yazarı," Çeviren: Kifayet Özeydın, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19, (1973): 193-196.

- Pollak, J. "Entwicklung der arabischen und jüdischen Philosophie im Mittelalter," *Archiv für Geschichte der Philosophie* 17, (1904): 196-236.
- Said, Edward W. *Şarkiyatçılık*. Çeviren: Berna Yıldırım, İstanbul: Metis Yayınları, 2017.
- Stein, Ludwig. "XIII. Die Contiunität der griechischen Philosophie in der Gedankenwelt der Araber," *Archiv für Philosophie* 7, no. 4 (1899): 379-406.
- Vezzan, Adnan Muhammed. *Oryantalizm ve Oryantalistler*. Çeviren: Yavuz Fırat, Kayseri: Kimlik Yayınları, 2013.
- Wachler, Ludwig. *Handbuch der Geschichte der Litteratur*. Frankfurt a. M.: Hermann, 1823.